

Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры
усходнеславянскіх народаў пры Гомельскім дзяржаўным
універсітэце імя Ф.Скарыны
Рэчыцкі раённы выкавуччы камітэт

ЧАЦВЁРТЫЯ МІЖНАРОДНЫЯ ДОЎНАРАЎСКІЯ ЧЫТАННІ

Рэчыца, 18-19 верасня 2003 г.

У дзвюх частках

Частка 2

**РЭЧЫЦА Ў ЧАСЕ І ПРАСТОРЫ:
790 ГОД ЗАСНАВАННЯ ГОРАДА**

Гомель 2004

УДК [930(476)+929 Доўнар-Запольскі] (043.2)
ББК 63.3 (4 Бєи)
Т81

Рэдакцыйная калегія

А.В. Баранаў, В.М. Лебедзева (адказны рэдактар),
Дз.Р. Ліц, І.Б. Мацяц, Н.І. Міхалеўская,
С.І. Міхальчанка, В.І. Шкрэдава

Рэцэнзенты

доктар філалагічных навук А.С. Ліс,
кандыдат гістарычных навук В.Д. Селяменеў

Т81 Чацвёртыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 18-19 верасня 2003 г.) В 2 ч. – Ч.2: Рэчыца ў часе і прасторы: 790 год заснавання горада / Рэд. кал.: В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомель: УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2004. – 217 с.

Па дрэхтоўка і выданне зборніка здзейснены пры падтрымцы Рэчыцкага раённага выканаўчага камітэта

ISBN 985-439-106-X

У зборнік уключаны навуковыя артыкулы, прадстаўленыя на Чацвёртых Міжнародных навуковых Доўнараўскіх чытаннях у г. Рэчыцы (верасень 2003), прысвечаных дзейнасці і навуковай спадчыне вядомага вучонага-славіста М.В. Доўнар-Запольскага, а таксама гісторыі яго малой радзімы – Рэчыцкага краю. Матэрыялы заснаваны на навейшых даследаваннях архівістаў, гісторыкаў, этнографіаў, фалькларыстаў, эканамістаў з Беларусі, Украіны, Расіі, Польшчы, Ізраіля.

Зборнік разлічаны на шырокае кола навукоўцаў, усіх, хто цікавіцца айчынай і рэгіянальнай гісторыяй і культурай.

ISBN 985-439-106-X

© Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”, 2004

Алена Ефімовіч (Мінск)

ПРАВЯДЗЕННЕ КОНТРАРЭФОРМЫ Ё ДЗЯРЖАЎНАЙ ВЁСЦЫ РЭЧЫЦКАГА ПАВЕТА Ё 1857-1862 ГГ.

Адным з галоўных раздзелаў эканамічнай гісторыі з'яўляецца гісторыя сельскай гаспадаркі, а таксама аднаго з галоўных яе класаў – сялян. У Рэчы Паспалітай асноўнымі катэгорыямі былі памешчыцкія сяляне і скарбовыя. Пасля трэцяга падзелу гэтай дзяржавы сфарміравалася катэгорыя дзяржаўных сялян, а затым быў праведзены шэраг рэформ у дзяржаўнай вёсцы заходніх губерняў Расійскай Імперыі. Так, у 1830-1850-я гады была праведзена рэформа дзяржаўнай вёскі П. Кісялёва, які з'яўляўся ў той час міністрам дзяржаўных маёмасцей. Асноўнай часткай рэформы была люстрацыя казённых маёнткаў.

Да 1857 г. люстрацыя была завершана ва ўсіх маёнтках, за выключэннем тых, якія былі прыняты ад прыходскага духавенства. Аднак рэформа ў адносінах да гаспадарчага ўпарадкавання не прынесла чаканай карысці¹. Таксама рэформа П. Кісялёва выклікала супрацьдзеянне памешчыцкага класа, які ўбачыў у ёй замах на свае саслоўныя прэагатывы. Такія папрокі мелі пад сабой рэальныя падставы. Нягледзячы на значнае зніжэнне павіннаснага прыгнёту, заставалася вострая праблема малазямелля².

Для прыкладу можна прывесці гандлёвыя лісты дзвюх сельскіх упраў Рэчыцкага павета, якія яскрава адлюстроўваюць сапраўднае фінансавое становішча дзяржаўных маёмасцей гэтых упраў³. Калі паглядзець табліцу 1, то бачна, што даход, вылічаны па інвентару і прапанаваны да выручкі, значна перавышаў сапраўдны даход і па большасці маёнткаў на таргах былі аб'яўлены завышаныя лічбы. Колькасць зямлі, узятая дзяржаўнымі сялянамі ва ўтрыманне пры нарэзцы люстрацыі і

пасля яе, па Калінкавіцкай сельскай управе складае 574,50 дзесяцін⁴. З лічбаў табліцы I вынікае, што гэта прыкладна толькі дзесятая частка ўсіх плошчаў дзяржаўных маёнткаў управы. У гэтым праявіліся значныя недахопы рэформы П. Кісялёва, і іх патрэбна было ліквідаваць.

Задача патрабавала правядзення паверачнай лострацыі. Падрыхтоўка гэтай работы пачалася ў 1853 г., П. Кісялёў спадзяваўся ў ходзе паверкі ліквідаваць усе адмоўныя бакі рэформы. Асобае значэнне ён надаваў павышэнню даходу з дзяржаўных маёнткаў⁵. Але ў пачатку 1857 г. замест П. Кісялёва Міністэрства дзяржаўных маёмасцей узначаліў М. Мураўёў. Ён праводзіў зусім іншую, чым яго папярэднік, палітыку. Зацікаўлены ў выяўленні адмоўных бакоў рэформы П. Кісялёва, М. Мураўёў прызначыў новую рэвізію дзяржаўных маёмасцей у 9 Заходніх губернях. У іх склад увайшлі 5 беларускіх губерній: Віленская, Віцебская, Тродзенская, Магілёўская і Мінская. У склад апошняй з 1796 г. уваходзіў Рэчыцкі павет. Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні рэвізаваў стацкі саветнік Кейстут-Гедымін⁶.

Табліца I. Гандлёвы ліст на арэндныя землі Калінкавіцкай і Ровенскай сельскай управы

Маёнтак і дзесяціны	Даход, вылічаны па інвентару		Даход, прапанаваны да вылучкі акружнай управы		Даход вылучаемы		Даход аб'яўлены на таргах	
	Руб.	Кап.	Руб.	Кап.	Руб.	Кап.	Руб.	Кап.
Калінкавіцкая сельская управа (складзена 15 сакавіка 1857 г.)								
1. Пры маёнтку Шыгічы 3738,00 дзес. запасной зямлі.	1756	93 1/2	1799	49			61	77 1/2
2. Пры маёнтку Конках - 407,50 дзес. запасной зямлі	195	80	236	71	39	16	39	16
3. Пры маёнтку Куродзічы - 244,50 дзес. запасной зямлі	83	32	83	32			30	7

4. Пры маёнтку Су-ховічы - 244,00 дзес. запасной зямлі	71	92	111	19 1/2			71	92
5. Пры маёнтку Жыгчы аброчных ферм - 662,50 дзес.	308	88	239	2			26	
Ровенская сельская ўправа складзена 29 сакавіка 1857 г.								
1. Пры маёнтку Азярышча (5 казённых вёсак з запаснымі землямі).	170	66	66					
2. 5 Брансіскіх вёсак прылучаных да маёнтка Ровенская Слабада	441	55	228	50			228	50
3. 3 запасных зямель маёнтка Ровенская Слабада.	70	72						
4. Перавоз пры вёсцы Бранной на рацэ Дняпр	10		10				10	
5. Два млыны пры маёнтку Ровенская Слабада	87	59			50		52	

Прыступіўшы ў 1858 г. да напісання новых правіл для паверачнай люстрацыі, Міністэрства прапанавала:

1) увесці ў размеркаванне зямель такія паляпшэнні, якія б садзейнічалі поспехам сялянскай гаспадаркі і разам з тым забяспечвалі казну даходамі;

2) дасягнуць магчыма дакладнага вылічэння даходу;

3) даць састаўным часткам маёнткаў такое ўпарадкаванне, якое б аблягчала кіраванне і, у той жа час, садзейнічала паступоваму развіццю ўсіх відаў народнай сельскай прамысловасці⁷.

У адносінах да размеркавання зямлі галоўным недахопам люстрацыйнага размеркавання было раз'яднанне свабодных, запасных і вакантных зямель церасталоснымі ўгоддзямі, якія даваліся сялянам, пабочным абывацелям, прыходскаму духавенству і іншым. Так, пры трохпольным севазвароце сялянам адводзілі землі ў трох зменах, пры гэтым кожнаму гаспадару наразалі асобы пай у

кожнай змене. Але калі землі, якія ўваходзілі ў склад адной змены, мелі розную каштоўнасць, то кожны надзел вызначанай якасці падзяляўся па колькасці гаспадароў яшчэ на некалькі надзелаў. У выніку гэтага ўзнікла крайняя пераспалосіца з усімі недахопамі⁸.

Але, калі звярнуцца да статыстычных дадзеных (глядзі табліцу 2), то бачна, што ў Рэчышкім павеце пераспалоснасць адсутнічала. (Усяго па Мінскай губерні пераспалосныя землі складалі 0,59 % ад усіх казённых зямель. Па 5 беларускіх губернях гэта лічба складае 1,88%.) Але ў сялян знаходзілася вельмі мала зямлі ў параўнанні з агульнай колькасцю казённых плошчаў⁹.

Табліца 2. Колькасць казённых зямлі на 1858 г.

У карыстанні сялян			У распараджэнні казны			У тым ліку	
Розных угоддзяў	Лясоў	Усяго	Розных угоддзяў	Лясоў	Усяго	У адзіным уладанні	У пераспалосным
51 841; у тым ліку запасной - 12508	8529	60370	3144	99077	102221; зверху таго ня-зручна 76567	239 158	—

З мэтай паляпшэння люстрацыйнага падзелу зямлі былі прыняты наступныя меры: з лішніх, запасных, вакантных і наогул свабодных надзелаў, размешчаных нязручна для супольнай гаспадаркі, прапанавана было ўтварыць, метадам абмену іх, наколькі гэта было магчыма, на землі, адведзеныя сялянам, ляснічым, лясной ахове і сельскаму духавенству, суцэльныя ўладанні, якія аб'ядналі б ў сабе ўсё патрэбнае для самастойнай фермерскай гаспадаркі¹⁰.

У адносінах да вылічэння пазямельнага аброку папярэдняя люстрацыя заціснула азначаную сістэму ў цесных рамкі нармальных пасеваў, нармальных ураджаеў і нармальнага цэн на сельскагаспадарчыя прадукты¹¹. Паколькі ацэнка аброку магла залежаць яшчэ і ад іншых аб'ектыўных прычын, такіх, як надвор'е, цэны на сельскагаспадарчыя прадукты ў гэтым годзе і г.д., то не ўсе сяляне маглі справіцца з аброкам. Хаця для Рэчыцкага павета яны былі не вельмі вялікія. Так, калі па

ўсёй Мінскай губерні аброк на дзесяціну складаў прыкладна 15 капеек, то ў Рэчыцкім павеце гэта было 11 капеек. Таксама меншы быў аброк на адну рэвізскую душу: па ўсёй губерні гэта 49 капеек, а па Рэчыцкім павеце прыкладна 44 капейкі. Ды і нядоімкі па павету складаюць толькі 0,87 % ад аклада¹².

Для выпраўлення ацэнкі міністэрства прызнала патрэбным увесці ў азначаную сістэму такія асновы, якія б набліжалі аброчную плату да ступені даходнасці зямлі ў вызначаны момант, разам з тым, вызначалі б пастаянныя асновы будучым ацэнкам без папярэдніх паверачных работ. З гэтай мэтай для паверачнай ацэнкі зямель па інструкцыі 1858 г. былі прыняты спецыяльныя правілы. Адпаведна ім пастаянны пазямельны даход вызначаўся вагой хлеба.

Прымаючы фунт жыта за адзінку вылічэння, прынята было лічыць, што адна чвэрць жыта важыць 320 фунтаў і гэты кошт пуда лугавога сена, сярэдняй якасці раўняецца па кошту 6 фунтам жыта, а кошт пуда балотнага на $\frac{1}{3}$ меней, г. зн. 4 фунты. Па розніцы кармавых траў на лугавых сенакосах і па адносінах іх якасці да сена, сабранага на лясных лугах, апошняе было прынята за сена сярэдняй якасці; кошт аднаго пуда мурожнага сена вызначаны ў 10, а пасмнага ў 8 фунтаў жыта, так як першае адрывалася на $\frac{2}{3}$, а другое на $\frac{1}{3}$ вышэй ляснога сена. Трэць вылічанага такім чынам даходу вызначала аброчны падатак.

Колькасць фунтаў жыта, вылічаная на гэтай аснове, вызначае пастаянны пазямельны даход, які пералічваўся на грошы па кошту фунта жыта, які выводзіўся з сярэдніх уездных цэн за апошнія 12 год, выключваючы два гады, калі цэны былі вышэй іншых, і з паніжэннем сярэдняй цаны астатніх дзесяці год на 10 %.

Такім чынам павінна была быць дасягнута магчымасць выводзіць канчатковую пазямельную ацэнку без новага падрабязнага перавылічэння¹³. Гэты момант быў вельмі важным, бо такая праца патрабавала вельмі значных сродкаў і часу.

Нядоімка ў Рэчыцкім павеце была невялікая. Аднак новае кіраўніцтва Міністэрства дзяржаўных маёмасцей лічыла, што можна пазбегнуць нядоімак наогул. Галоўнай задачай у гэтым накірунку было стварэнне арэндных ферм метадам далучэння ўсіх аброчных стаццей да асноўных маёнткаў, ці метадам абмену цераспалосных участкаў. Таксама прапанавалася забраць з сялянскага карыстання ўчасткі плошчай да 5 дзесяцін пад выглядам адстойвання інтарэсаў лесаводства. Гэта мера наносіла ўдар па інтарэсах сялянскай гаспадаркі, таму што адразаемыя землі не кампенсаваліся папаўненнем надзелаў у другіх месцах¹⁴.

З гэтымі мэтамі была пачата ў 1858 г. паверачная лострацыя ў Мінскай губерні, якая была завершана ў лістападзе таго ж года,

як аб гэтым паведаміў у Міністэрства дзяржаўных маёмасцей галоўны люстратар Мінскай губерні Кейстут-Гедымін¹⁵. Ім жа былі зроблены высновы, што грамадскія ворывы апрацоўваюцца як дадатковыя і не ўгнайваюцца, а без угнаення даюць дрэнныя ўраджай. З мэтай паляпшэння сітуацыі люстратар прапанаваў аддаць гэтыя ворывы аднаму гаспадару разам з запаснымі часткамі на таргах, г. зн. у арэнду¹⁶.

Пасля паверачнай люстрацыі пачалося актыўнае стварэнне арэндных ферм для здачы іх у арэнду. Так, было ўтворана 18 ферм на месцы былых ферм, але быў значна павялічаны вылічаны даход. Гэта не прынесла жадаемых вынікаў: было прададзена з 18 ферм толькі 3.

У склад ферм увайшлі былыя фальваркі, створаныя сялянамі на запасной зямлі, хутарскія гаспадаркі і адрэзкі ад надзельных зямель, уключаючы і некаторую частку сядзіб з усімі гаспадарчымі ўтварэннямі.

Урад спадзяваўся атрымаць ад ферм значны эканамічны эффект. З гэтай мэтай у 1859 г. былі выдадзены новыя правілы па аддачы зямлі ў арэнду. Сутнасць гэтых правіл заключалася ў наступным.

Патрабавалася гарантыя ў тым, што той, хто захоча зняць ферму, ёсць асоба блуганадзейная і здымае стаццо з мэтай сельскапрамысловага. Таму ад утрымання ферм адхіляліся яўрэі і асобы, якія ў час напярэдняга ўтрымання аброчных стаццей былі няспраўнымі ці неблаганадзейнымі.

Тэрмін арэнднага ўтрымання ферм павялічыўся да 48 гадоў.

Асоба, якая ўзяла ў арэнду ферму, абавязана была пасля заканчэння кожных 12 год утрымання павялічыць першапачатковую арэндную плату спачатку на 10, потым на 20 і затым на 30 працэнтаў.

Разам з фермерскімі землямі аддаваліся ва ўтрыманне і грамадскія ворывы, а запасныя землі – за вылічаны даход, але з абавязкам аддаць іх у казну тады, калі яны спатрэбяцца для надзелу сялян.

Фермер надзяляўся свабодай карыстання зямлёй, толькі не меў права яе спусташаць¹⁸.

Аднак удзел сялян у таргах на фермы быў амаль немагчымы. Яны не маглі ўнесці неабходны для гэтага заклад і патрабавалі дапусціць іх да таргоў пад «круговое поручительство» сельскіх абшчын. Так, калі паглядзець справу аб увядзенні ў дзейнасць паверачнай люстрацыі казённага маёнтка Аўшокевічы, то можна сустрэць прашэнні сялян аб аддачы ім новых зямель, далучаных да маёнтка па паверачнай люстрацыі¹⁹. Аднак ІІ Дэпартамент растлумачыў, што «круговое поручительство» не можа быць прынята замест заклада²⁰. Але фермы здаваліся ў арэнду цяжка (глядзі табліцу 3). Гэта было звязана і з тым, што вылічаны па паверачнай люстрацыі даход быў завышаны ў параўнанні з ат-

рымліваемым²¹. Так, з 18 утвораных у Рэчыцкім павеце ферм 10 у 1861 г. заставаліся не адданымі ў арэнду.

За лепшыя фермы прапанаваліся вельмі высокія цэны. Такім чынам, амаль усе фермы, якія былі вынесены на тэргі, былі ўзяты ў арэнду дваранамі, чыноўнікамі і ваеннымі. Сялянам за вялікі кошт аддалі ў арэнду астатнія фермы. Даход у казну ад гэтага быў значны, але ў ахвяру была прынесена сялянская гаспадарка. Да таго ж у Рэчыцкім павеце шматлікія фермы не былі аддадзены ў арэнду з першага разу па прычыне неўкі на тэргі жадаючых. Вось гэтыя фермы: Шыльчы, Гаранава, Зарэчча, Дрожжава, Залочава, Азарычы і Каленковічы. Некаторыя з гэтых ферм былі пераўтвораны ў 1861 г.: Шыльчы, Гаранава, Зарэчча, Дрожжава, Залочава, Азарычы, Загрушца, Астрова і Суджава²². Якія змены праходзілі ў маёнтках таксама можна паглядзець у табліцы 4²³.

Табліца 3. Ведамасць неаддадзеных ва ўтрыманне ферм па Рэчыцкаму павету

Фермы	Зямлі	Лесу	Даход		Падаткі, вылічаныя па паверны	
			Вылічаны па пострацы	Атрымліваемы	Ад зямлі	Ад лесу
Дзесяцін			Рублёў			
Шыльчы	280,50	56,08	154	—	180	—
Гаранава	222,50	44,50	65	—	72	—
Зарэчча	174,80	34,00	53	—	72	—
Залочава	471,60	96,00	113	—	143	—
Дрожжава	119,00	23,80	40	—	46	—
Азарычы	286,30	57,26	69	—	83	—
Астрова	465,18	-	228	—	262	—
Карчака	325,00	65,00	120	—	191	—
Загрушца	51,50	10,00	35	35	40	—
Суджава	365,50	73,00	215	—	250	45
Усяго 10 ферм	2761,88	459,64	1092	35	1339	45

Табліца 4. Змяненні фермерскіх надзелаў па праектах 1861 г. у параўнанні з 1858 г.

Майнтэк	Ферма	Па лострацыйных праектах 1858 г.			Па праектах 1861 г.	
		Фермер-скай зямлі	Грамад-скага завор-вання	Лесу	Прапа-навана для змен	Даход з фермер-скай зямлі
Калінкавіцкае грамадства:						
Залессе-Баўдары Шыльчы	Залессе-Баўдары Шыльчы	152,00	21,00	—	152,00	74
	Гаранава	646,50	76,00	129,00	370,00	363
	Зарэчча	397,50	—	80,23	186,60	224
	Дрожжава	106,00	—	21,50	234,00	60
	Навенец	513,00	—	104,86	50,00	296
	Азарычы	389,12	—	78,00	389,00	219
	Жароўна	720,67	—	122,10	441,00	310
		113,00	—	23,00	113,00	68
Аўцюкевіцкае грамадства:						
Аўцюкевічы	Каленковічы	218,00	27,50	43,00	154,05	93
	Шчырэйтца	137,75	—	29,52	137,75	60
	Грусны-Мах	133,18	—	27,26	133,18	58
	Карчака	218,00	—	44,00	218,00	93
	Ціосна	330,00	164,50	66,00	330,00	143
Загаллеўскае грамадства:						
Загалле	Хвойня	258,00	—	—	—	254
	Суджава	365,50	—	73,00	—	360
	Загрушша	268,00	51,00	126,00	365,00	633
	Астрова	—	—	—	93,50	—

Некаторыя фермы давялося скасаваць: Залессе-Баўдары, Навенец, Жароўна, Каленковічы, Шчырэйтца, Грусны-Мах, Карчака, Ціосна і Хвойня. Новых з'ёмшчыкаў атрымалі толькі 3 фермы з тых якія былі пераўтвораны ў 1861 г.: Шыльчы – 56,08 дзес.; Гаранава – 41,50 дзес.; Зарэчча – 34,00 дзес.²⁴

У 1861 г. зямельнае становішча Рэчыцкага павета было не вельмі зручнае для паспяховага развіцця сельскай гаспадаркі. Так з 240 427,50 дзес. усёй дзяржаўнай зямлі ў сялян знаходзілася толькі 44 518,33, што складае прыкладна 18,5% ад усёй зямлі. А астатняя знаходзілася ў пабочных асоб, пад лесам, у духавенства і г. д. Але пад фермы аказалася аддадзена таксама вельмі мала зямлі – усяго 6 234,93 дзесяціны (так было ў 4-х маёнтках: Залессе-Баўдары, Шычы, Аўцокевічы і Загалле)²⁵. Гэтыя дадзеныя сведчаць аб тым, што ў Рэчыцкім павеце контррэформа амаль правалілася.

Пасля перадачы ферм ў арэнду важнейшую задачу складала павышэнне аброчных плацяжоў. 12 верасня 1860 г. II Дэпартамент загадаў губернскім палатам тэрмінова прыступіць да састаўлення ведамасцей абкладання сялян «узвышаным аброкам» у 1861 г.²⁶ II Дэпартамент патрабаваў, каб па гэтых ведамасцях ішлі разлікі ўжо ў першае паўгоддзе 1861 г., не ўлічваючы, што новая нарэзка зямлі яшчэ не была завершана. Некаторыя лічбы вылічэння дахода ў некаторых фермах Рэчыцкага павета можна пабачыць ў табліцы 5²⁷.

Табліца 5. Вылічэнне даходу з дзесяціны ў некаторых фермах Рэчыцкага павета

Назва		Колькасць удобнай зямлі			Вылічаны даход		
Маёнткаў	Ферм	Фермерскай	Землі грамадскага заварвання і інш. сумежных ферм	Усяго фермерскага прыдатнага заварвання	З фермерскай зямлі	З грамадскага заварвання	Руб.
Шычы Аўцокевічы Загалле	Шычы Каленковічы Загрушша	662,50	76,0	738,50	372 $\frac{1}{2}$	8	16
		218,00	195,0	413,00	93	13 $\frac{1}{2}$	27
		628,00	51,00	679,00	606 $\frac{1}{2}$	13	26

Вынікам контррэформы стала: па-першае, пераразмеркаванне дзяржаўнай зямлі не на карысць сяляніна; па-другое, былі ўзвышаны да немагчымага падаткі. Усё гэта выклікала незадаволенасць сялян. Пад уздзеяннем абвастрэння класовай барацьбы ў дзяржаўнай вёсцы ўрад вымушаны быў не толькі прыпыніць новыя павышэнні аброку, але фарсіраваць завяршэнне аграрных мерапрыемстваў контррэформы. У 1861 г. павышаны аброк быў зніжаны, але заставаўся дастаткова вялікім²⁸.

1 студзеня 1862 г. М. Мураўёў пакінуў міністэрскі пост. Аднак працэсы контррэформы не спыніліся адначасна, а завяршыліся паступова, а сяляне прынялі ўдзел у паўстанні 1863 -1864 гг. У гэтыя гады М. Мураўёў вымушаны быў прызнаць, што контррэформа пацярпела крах, аднак усклаў адказнасць за гэта на польскі нацыянальна-вызваленчы рух²⁹. А ў 1867 г. была праведзена другая паверачная люстрацыя ў заходніх губернях.

¹ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Т. II. М., 1958. С. 252.

² Гісторыя Беларусі: Вучэбны дапаможнік. Мн., 1996. С. 203.

³ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў г. Мінску (далей НГАМ у г. Мінску). Ф.27. Воп.1. Спр. 552. Л.19, 32

⁴ Тамсама. Ф.27. Воп.1. Спр.552. Л. 24-25.

⁵ Неупокоев В.Н. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. М., 1976. С. 208.

⁶ Тамсама. С. 209-210.

⁷ Кавецкий Ст. О люстрации и регулировании казенных имений. // Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1860. С. 258.

⁸ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Ч. II. СПб., 1888. С. 134-135.

⁹ Статистический обзор Государственных Имуществ за 1858 год. СПб., 1861. С. 270-27.

¹⁰ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Ч. II. С. 135.

¹¹ Тамсама. С. 135.

¹² Статистический обзор Государственных Имуществ за 1858 год. С. 268-281.

¹³ Кавецкий Ст. О люстрации и регулировании казенных имений. // Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1860. С. 138, 140.

¹⁴ Неупокоев В.Н. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. С. 216.

¹⁵ НГАБ у г. Мінску. Фонд 2-189. Воп. 1. Спр.78. Л. 21.

¹⁶ Тамсама. Ф. 27. Воп.5. Спр. 489. Л.18.

¹⁷ Тамсама. Ф. 27. Воп.5. Спр. 489. Л. 3.

¹⁸ Кавецкий Ст. О люстрации и регулировании казенных имений. // Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1860. С. 266-268.

¹⁹ НГАБ у г. Мінску. Ф. Воп. 5. Спр. 329. Л. 18.

²⁰ Кавецкий Ст. О люстрации и регулировании казенных имений. // Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1860. С. 269.

²¹ НГАБ у г. Мінску. Ф. 27. Воп. 5. Спр. 543. Л.73.

²² Тамсама. Ф. 27. Воп. 5. Спр. 529. Л. 116-117, 292.

²³ Тамсама. Ф. 27. Воп. 1. Спр. 656. Л. 63-65.

²⁴ Тамсама. Ф. 27. Воп. 5. Спр. 529. Л. 293,295.

²⁵ Тамсама. Ф. 27. Воп. 5. Спр. 648. Л. 28.

- ²⁶ Кавецкий Ст. *О люстрации и регулировании казённых имений.*
//Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1860. С. 239.
- ²⁷ НГАБ у г. Минску. Ф. 27. Воп. 5. Стр. 529. Л. 65-66.
- ²⁸ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Ч. II. С.141.
- ²⁹ Неупокоев В.Н. *Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века.* С. 248-249.